

CU PRIVIRE LA GEOPOLITICA IMPERIULUI OTOMAN LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI XVI

Alexandru SIMON*

REGARDING THE OTTOMAN EMPIRE'S GEOPOLITICS AT THE BEGINNING OF THE XVITH CENTURY

Abstract

The Ottoman expansion remains one of the most debated subjects amongst scholars of the Middle Ages. Explaining the rise and the strength of the empire turns into a major and delicate endeavor when a geopolitical approach is used. In this respect, the sixteenth century, in particular its first half, the time when the Porte reached its political peak, if such a controversial type of labeling may be used under the circumstances, is a key period for understanding the Ottoman power mechanism, its strengths and eventually, though not as soon as some might have expected and as some shortcomings might have called for, fatal flaws. It could be said that the Porte, turned Sublime, won and lost on a truly global scale.

Key words: Ottoman Empire, Geopolitics, Charles V, Suleyman I, Geographical Discoveries

Pierderea de către Regatul Ungariei a Belgradului la 1521 elibera calea Dunării, de la vest de Porțile de Fier, de marele obstacol care stătea în calea drumului otoman spre centrul Europei. Dacă evenimentele de la Constantinopol din primăvara lui 1453 avuseseră în primul rând o valoare simbolică pentru Creștinătate, pericolul conținut balcanic nedeășind pentru Apus statutul avut de amenințarea tătară din urmă cu două secole, după Belgrad, și definitiv după Mohács, cinci ani mai târziu (1526), Imperiul Otoman se înfățișează spre Occident drept o putere europeană în sens continental. Astfel, ideea politică a lui Carol Quintul, reprezentantul simbolic al creștinătății occidentale, se concentrează în jurul pacificării imperiale a teritoriilor dintre Viena și Oceanul Atlantic, în urma căreia marele *bellum iustum et pium* să poată fi îndreptat asupra Constantinopolului¹.

În deceniul trei al secolului XVI echilibrul european extins era pus iremediabil în discuție de acțiunile otomane. Întinderea teritorială a acestor demersuri atingea nervii sistemului creștin, declanșând reacții de tip cruciat, pe care însă, același echilibru european, în sens apusean de această dată, le împiedica să aibă o materializare militară de anvergură. Situația nu era nouă. Data din Evul Mediu².

¹ Karl Brandi, *Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*, volumele I-II, München, 1937, *passim*; Heinrich Lutz, *Christianitas afflicta. Europa, das Reich und die päpstliche Politik im Niedergang der Hegemonie des Kaisers Karl V.*, Göttingen, 1964, *passim*; *Aspects of the Balkans: Continuity and Change* (edited by Henrik Birnbaum, Speros Vryonis), The Hague, 1972, *passim*; Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, volumele III-IV, *The Sixteenth Century*, Philadelphia, 1984, *passim*; Janet Abu-Lughood, *Before European Hegemony. The World System AD 1250-1350*, Oxford, 1989, *passim*; Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, 1995, *passim*.

² Vezi, orientativ, Georges Livet, *L'équilibre européen de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe siècle*, Paris,

* Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, alexandrusimon2003@yahoo.com

Între continente

Mișcându-se între dominanta continentală asiatică și extensia regională europeană, Imperiul Otoman ajunge, prin dezvoltarea centrului său de greutate oriental, să preia legăturile levantine tradiționale dintre continente. Reverberațiile mediteraneene ale cuceririi Egiptului (1517-1518) completează unda de șoc europeană emisă pe Câmpia Dunării de Mijloc de Imperiul Otoman, o imensă gură otomană deschizându-se asupra structurilor apusene între coastele Africii de Nord și regiunea Ucrainei subcarpatice. Dimensiunea asiatică a statului lui Soliman Magnificul era susținută de dimensiunea europeană câștigată progresiv, începând cu secolul XIV³.

Între aceste dimensiuni hegemonice, apăsarea și rolul de punte continentală și comercială, rol care obliga lumea apuseană să scoată Istanbulul din figura caricaturală a amenințării păgâne și astfel să-l considere fie rival, fie partener, din rațiuni pur politice și comerciale. Absența deschiderii atlantice, pe care Occidentul și-o consolidează în același timp cu expansiunea otomană pe Dunăre, ar fi dus la întărirea atitudinilor avute de statalitatea apuseană față de Înalta Poartă, accentuarea înțelegerii cu ea sau, dimpotrivă, o reacție violentă de degajare a presiunii otomane fiind tronsoanele istorice alternative pe care continentul european ar fi putut evolua⁴.

Spațiul Europei Centrale, Central-Răsăritene, prin întinderea sa spre Nipru, generează o individualitate între dominante de civilizație și nu un model de civilizație în expansiune. Din această cauză, abordarea sa, în plan geografic și la nivel politic, trebuie să pornească de la expunerile sale, inclusiv în cazul interesului otoman pentru acest spațiu. Pentru Constantinopol Europa Central-Răsăriteană nu este decât o componentă dintr-un întreg, însăși ideea unei percepții otomane a acestui spațiu ca individualitate fiind greu de afirmat. Ideea imperială otomană, deși profesa universalismul nivelator, lucra cu conceptul de accesorii regionale, pe care relieful și interesul politic le putea modela în grupări de interes pentru sultan. În aceste condiții, spațiul Europei Central-Răsăritene trebuie evidențiat în raport cu posibilitățile și legăturile sale, pentru ca apoi să fie intergat mizelor secolului XVI, și, abia în final, el apare ca obiectul abordării otomane⁵.

I. Spațiul dintre mări

Cea mai mare dificultate ridicată în durată de Europa Central-Răsăriteană este probabil întinderea ei. Dacă limitele ei par să fie lipsite de liniaritatea pe care un concept retroactiv o solicită, determinarea spațiului se poate face în raport cu "colțurile" sale de

1970, *passim*; Andreas Wang, *Der "Miles Christianus" im 16. Und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition. Ein Beitrag zum Verhältnis von sprachlicher und graphischer Bilderlichkeit*, Bern, 1975, *passim*; *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* (edited by Pál Fodor, Géza David), Leiden-Boston-Köln, 2000, *passim*.

³ Vezi impactul lui Soliman asupra secolului XVI în *Soliman le Magnifique et son temps. Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990* (publiés par Gilles Veinstein), Paris, 1992, *passim*; *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World* (edited by Metin Kunt, Christine Woodhead), London-New York, 1995, *passim*; *The Great Ottoman-Turkish Civilization* (editor-in-chief Kemal Çiçek), volumul I, *Politics*, Ankara, 2004, *passim*.

⁴ A se vedea și Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, London, 1968, *passim*; Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)*, Nieuwkoop, 1968, *passim*; *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries. Papers presented at the 9th Joint Conference of the Czechoslovak-Yugoslav Historical Committee* (editor Jaroslav Cesar), Prague, 1978, *passim*; Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, London, 1999, *passim*; Viorel Panaite, *The Ottoman Law of War and Peace: the Ottoman Empire and the Tribute Payers*, Boulder, 2000, *passim*.

⁵ Câteva repere clasice: O. Halecki, *Europa-Grenzen und Gliederung seiner Geschichte*, Darmstadt, 1957, *passim*; Francisc Dvornik, *The Making of East-Central Europe* (second edition), London, 1974, *passim*; Ferdinand Seibt, *Europa 1475. Zur Krise des spätmittelalterlichen Staatensystems und ihrer Überwindung*, în "Österreichische Osthefte" (Wien), XVIII, 1976, p. 48-64.

interes comercial, în raport cu mărilor care definesc teritoriile de la est de Alpi, Marea Adriatică, Marea Baltică și Marea Neagră reglează, prin deschiderea sau prin blocarea lor, cadrul geopolitic larg, iar Imperiul Otoman controlează două dintre acestea, astfel că, între cercul adriatic și cel pontic, intră în funcțiune calea dunăreană spre Europa. Înainte ca Înalta Poartă “să creeze” între Europa și Asia, ea trebuie să lucreze cu un *acquis* regional, care nu o deranjează, dar nici nu o susține în mod absolut⁶.

Dacă Marea Neagră apare drept o “pungă” a Mediteranei, devenind din nou, după epoca bizantină, un “lac” imperial, Marea Adriatică, “eliberată” de Bosfor și Dardanele, de problema Strâmțorilor, este o nișă maritimă a Mediteranei, găsindu-și susținerea apuseană în vecinătatea cu Peninsula Italică. Libertatea, care pare să-i rămână Adriaticii (și în extensie, dinspre sud-vest, Europei Centrale), prin menținerea centrelor venețiene pe litoralul dalmat, este doar aparentă. Un filtru otoman se așează între căile balcanice și panone ale mării și rețeaua italiană din peninsulă, și din Mediterană în general. Acest filtru este puternic susținut de faptul că, la est de “tocul cizmei” italiene, litoralele asiatice, africane și europene ale Mării Mediterane sunt sub stăpânirea turcilor⁷.

Asigurându-și patronajul asupra cercului adriatic, Imperiul Otoman își protejează flancul sud-vestic din Europa, singura sursă occidentală necontrolată fiind în spatele Vienei. Patronajul otoman asurpa Mării Adriatice întărește statutul tradițional de zonă de producție, de exploatare comercială, avut de teritoriile parcurse de Dunărea de Mijloc, Drava și Sava, deoarece sunt reduse marile contacte de interes local, întâietatea revenind profitului constantinopolitan. Zona de tranzit din nord-vestul peninsulei balcanice reușește să-și păstreze parțial vechea vascularizare comercială, în timp ce, la nord de Mesopotamiile Panonice, decăderea ungară se asociază cu accentuarea condiției de accesoriu a Câmpiei Dunării de Mijloc. În final, rezultatul construcției politice otomane este slăbirea sudică a legăturii dintre Baltică și Adriatică, tronsonul panon al acestei axe regionale fiind în primul rând un aliniament de front înspre vest, și nu un liant între sud și nord⁸.

Dependentă de Strâmțori, Marea Neagră a fost cu adevărat un centru de interes în timpul sistemului comercial tripartit inaugurat în secolul XIII. Timp aproape două secole a funcționat un sistem comercial unitar și dezvoltat între cele trei mări, bruiările acestuia venind înainte de toate din cauza evenimentelor din Peninsula Balcanică. Spre 1500, Marea Neagră se forma ca un lac pontic prin cucerirea otomană așezată, încetățenită pe aliniamentul Dunării de Jos între Adriatică și Marea Neagră. Deși profiturile nu dispar, nerenunțându-se nici la apartenența sa la un vast sistem de schimb comercial, Marea Neagră intră într-o amorteală otomană din care începe să iasă în urma unei alte expansiuni imperiale peste trei secole. Dinspre Marea Neagră, Imperiul, pare “doar” o lume între lumi⁹.

⁶ *The Cambridge Economic History of Europe* (general editor Michael M. Postan), volumul IV, *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (edited by E.E. Rich, C.H. Wilson), Cambridge, 1967, *passim*; Shai Har-El, *Struggle for Domination in the Middle East: the Ottoman Mamluk War, 1485-1491*, Leiden-Boston-Köln, 1995, *passim*.

⁷ Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier. A History of the 16th Century Ibero-African Frontier*, Chicago, 1978, *passim*; Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, 1994, *passim*; Maria Pia Pedani, *In nome del Gran Signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta del Constantinople alla guerra di Candia*, Venezia, 1994, *passim*; Hans-Peter-Alexander Theunissen, *Cairo Revisited (I). Four Documents Pertinent to the Ottoman Venetian Treaty (1517)*, în “Electronic Journal of Oriental Studies” (Utrecht), II, 1999, 7, p. 1-29; desigur, lista poate continua și nu doar în cazul de față.

⁸ Donald Edgar Pitcher, *A Historical Geography of the Ottoman Empire from the Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*, Leiden, 1972, *passim*; Djurdjica Petrović, *Fire Arms in the Balkans on the Eve and After the Ottoman Conquests of the Fourteenth and Fifteenth War*, în *Technology and Society in the Middle Ages* (edited by V.J. Parry, M.E. Yapp), London, 1975, p. 164-194; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*, New-York, 2002, *passim*; *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* (edited by Fikret Adanir, Suraiya Faroqhi), Leiden-Boston-Köln, 2002, *passim*.

⁹ Walter Höflechner, *Die Gesandten der europäischen Mächte, vornehmliche des Kaisers und des Reiches, 1490-1500* (=“Archiv für Österreichische Geschichte”, CXXIX), Wien, 1972, *passim*; *A History of East-Central Europe* (editors Peter F. Sugar, Donald W. Treadgold), volumul IV, Daniel Stone, *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795*, Seattle-London, 2001, *passim*; volumul V, P.F. Sugar, *South-Eastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804*, Seattle-London, 1979, *passim*; Olga Zirikiević, *Die türkisch-ungarischen Kriege. Zusammenstoße und Streifzüge (1459-1526)*, în *Habsburgische-Osmanische Beziehungen. Relations Habsbourg-ottomanes*.

În pofida nuanțelor istorice și istoriografice operate asupra ei, linia Dunării de Jos nu și-a depășit vreodată condiția de “șanț cu apă”, respectiv pe cea de “canal colector”. Punctele otomane de la nordul fluviului controlau spațiul din afara Carpaților, fără însă ca această posesie transfluvială să ducă la o dezvoltare semnificativă a Dunării, principala cale de legătură între Adriatică și Marea Neagră rămânând în continuare vechiul drum imperial din Balcani. În aceste condiții, stăpânirea turcească din Câmpia Dunării de Mijloc nu contribuia, în mediul ne-otoman, la întărirea unui efect pozitiv al unificării danubiene, ci, de fapt, la menținerea unei vechi stări de fapt. O dată cu rămânerea spațiului panon la condiția de zonă producătoare pentru sistemul constantinopolitan, Dunărea era doar una dintre căile de comunicație ale imperiului¹⁰.

Pornind, fie și numai de la cazul Mării Negre, al lacului pontic, trebuie să distingem, în plan regional danubian, între profitul otoman, liniile sale de interes, și nevoile și planurile comunităților aflate nominal sau real sub autoritatea Înaltei Porți. Nedispariția profitului local, ne-otoman, și chiar creșterile regionale sau personale realizate în epocă sunt elemente care pot conduce la concluzia că blocajul otoman a fost unul relativ și chiar că anumite inițiative au continuat să aibă succes sub autoritatea Istanbulului. Acestea sunt adevăruri a căror relevare a fost determinată de hegemonia istoriografică a unor viziuni caricaturale, atât ca și schiță, cât și ca și detaliu de imagine¹¹.

Dar aceeași hegemonie “retroactivă” a determinat și estomparea linilor politice urmate de Imperiul Otoman în secolul XVI. În marea lor majoritate reușitele ne-otomane sunt controlate de un sistem turcesc, ele sunt susținute de acesta atâta timp cât nu amenință stabilitatea lui. Dincolo de această “larghețe” umană din abordarea geopolitică a imperiului, Istanbulul nu cedează controlul asupra punctelor cheie dintre Adriatică și Marea Neagră. În esență, profitul maxim al sistemului otoman este realizat prin controlul deschiderii regionale avute de teritoriile stăpânite¹².

II. Marile jocuri

Europa Central-Răsăriteană este, înainte de toate, un receptor politic și cultural. Inițiativele ei în cadru larg se datorează în primul rând “colțurilor” sale adriatic, baltic și pontic. Ea reprezintă “doar” un accesoriu pentru Imperiul Otoman, din perspectiva căruia este încercată prezenta abordare, și pentru partenerii/ adversarii săi. În aceste condiții, “marile jocuri” sunt cele care stabilesc coordonatele de evoluție pentru regiune, în măsura în care aceasta se află în centrul preocupărilor continentale. În cazul în care evoluțiile din această zonă nu sunt determinate hotărâtor de marile jocuri politice, evoluțiile, prin impactul avut, se ridică în cadrul marilor jocuri¹³.

Wien 26-30 September 1983 (herausgegeben von Andreas Tietze), Wien, 1985, p. 1-16.

¹⁰ Vezi Nicoară Beldiceanu, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Matei Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1580*, în “BSOAS”, XLV, 1982, p. 47-66; Gilles Veinstein, *Prelude au problème cosaque*, în “Cahiers du Monde Russe et Soviétique” (Paris), XXX, 1989, 3-4, p. 329-362; Simon Adams, “Tactics or Politics”? “The Military Revolution” and the Habsburg Hegemony, 1525-1648, în *Tools of War: Instruments, Ideas and Institutions of Warfare, 1445-1871* (edited by John A. Lynn), Urbana, Ill-Chicago, 1990, p. 28-52; Halil Inalcik, *The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600. An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (edited by Halil Inalcik, with David Quataert), Cambridge, 1994, p. 9-409.

¹¹ Câteva repere, în primul rând, din mediul german: Winfried Schulze, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*, München, 1978, *passim*; Europa und die osmanische Expansion im ausgehenden Mittelalter (herausgegeben von Franz-Reiner Erkens), Berlin, 1997, *passim*.

¹² Aici “se plătește tribut” Peninsulei Italice: Vladimir Lamansky, *Secrets d'État de Venise. Documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane*, Sankt Petersburg, 1884, *passim*; Hans [Peter-Alexander] Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomats: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political Commercial Instruments*, în “Electronic Journal of Oriental Studies”, I, 1998, 2, p. 1-698; Kate Fleet, *European and Islamic Trade in Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge, 1999, *passim*.

¹³ Ernst Dieter Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumenten im Österreichischen Staatsarchiv*, volumul

În mod tradițional, marele adversar al Istanbulului este reprezentantul imperial al creștinătății apusene. La 1521, la momentul căderii Belgradului, acest reprezentant, Carol Quintul, este prins în conflictul cu Francisc I, regele Franței, pe care, după bătălia de la Pavia (1525), îl capturează. În principiu, în ajunul bătăliei de la Mohacs (1526), imperiul occidental părea eliberat de problemele sale dinspre Atlantic. Însă, dincolo de dimensiunile relativ reduse ale implicării sale răsăritene, acesta își avea centrul de interes în jumătatea vestică a continentului. Lăsând la o parte principiile cruciate ale lui Carol Quintul, implicarea răsăriteană clasică a Casei de Habsburg se datorează drepturilor avute asupra coroanei ungare și amenințării directe care plana asupra Vienei¹⁴.

Evenimentele, care despart dispariția Ungariei medievale de împărțirea moștenirii lui Carol Quintul (1556), sunt relevante pentru gradul în care statalitatea apuseană începe să se orienteze după Imperiul Otoman. Franța, fidelă principiului „dușmanul dușmanului meu este prietenul meu”, încheie la 1534-1535 un tratat cu Istanbulul, de la care se așteptau avantaje semnificative în Levant. Toată această politică franceză este dur incriminată de Carol în fața papei (1536), dar Francisc I nu este impresionat, permițând flotei turcești să ierneze la Toulon (1540). În plus, nici problemele din mediul politic german, exploatate din nou de Regatul Franței, nu sunt de natură să permită planurilor lui Carol Quintul să se materializeze. După campania lui Soliman din 1541, Buda devine pașalâc. Amenințarea otomană se încetățenește în Câmpia Dunării de Mijloc. Pentru a doua oară, Ferdinand, fratele lui Carol și „delegatul” său răsăritean, este obligat să plătească tribut lui Soliman, în preajma bătăliei de la Muhlberg (1547), deși de tributul plătit de Habsburgi Porții se vorbea încă din deceniul opt al secolului XV. Astfel, acceptând și calmând realitatea „păgână” din est, coroana imperială se poate ocupa de problemele sale europene¹⁵.

Până la evenimentele din ultimele două decenii ale secolului XVII, de după Războiul de Treizeci de Ani (1618-1648) și de după asediul Vienei (1683), reapar puseuri cruciate în formula Sfintei Ligi, care nu aduc însă modificări substanțiale situației continentale impuse la mijlocul secolului XVI. Nici tehnicile de abordare apuseană a Imperiului Otoman nu se schimbă în această perioadă. Doar supraviețuirea „mediteraneană”, comercială, prin Filip II al Spaniei, a ideii de puritate imperială avute de Carol Quintul, duce la reale tentative militare împotriva stăpânirii turcești. Exceptând „liantul” habsburgic din Occident și Roma, celelalte puteri europene par să se fi obișnuit cu existența danubiană și mediteraneană a Imperiului Otoman. Acesta devine practic un partener pentru regatele creștine. Deși nu abdică de la ideea sa universalistă, aceasta fiind exploatată de ascensiunea religiozității musulmane la nivelul conducerii imperiului, de mutația realizată progresiv, nici Istanbulul nu pare să fie deranjat de această situație, de acest *status-quo*, mai ales din întârita sa perspectivă asiatică¹⁶.

I, 1480-1574, Wien, 1991, *passim*; Nicolaas Hendrik Biegan, *The Turco-Ragusan Relationship, 1575-1595*, The Hague-Paris, 1967, *passim*; Géza Péter, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526-Buda 1541*, Boulder, 1989, *passim*.

¹⁴ Gaston Zeller, *Les rois de France candidates à l'Empire. Essai sur l'idéologie imperiale en France*, în Idem, *Aspects de la politique française sous l'ancien régime*, Paris, 1964, p. 12-89; Jean Jacquart, *François Ier*, Paris, 1981, *passim*; Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World: A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth Century Americana*, Wiesbaden, 1990, *passim*; Gábor Barta, *An d'illusions. Notes sur la double élection de rois après la défaite de Mohács*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” (Budapest), XXIV, 1978, 1, p. 1-40; Robert Finlay, *Crisis and Crusade in the Mediterranean: Venice, Portugal and the Cape Route to India (1498-1509)*, în „Studi Veneziani” (Venezia), ns, XXVIII, 1994, p. 45-90.

¹⁵ E[rmest]. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs envoyés ou résidents*, volumele I-IV, Paris, 1848-1860, *passim*; *Empire Ottoman. Inventaire des mémoires et documents aux Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France* (par Basil G. Spiridonakis), Thessaloniki, 1973, *passim*; *Austro-Turcica 1541-1552: diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*, herausgegeben von Karl Nehring, München, 1995, *passim*; *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, herausgegeben von Franz Babinger, Leipzig, 1923, *passim*; Hans Pfeffermann, *Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Türken*, Winterthur, 1946, *passim*.

¹⁶ Vezi *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562* (translated by Edgar Seymour Foster), Oxford, 1968, *passim*; Alexander H. De Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610-1630*, Leiden, 1978, *passim*; Thomas Ier

Până la “echilibrarea expansionistă” a secolului XVI, stăpânirile turcești din Europa sunt doar o anexă a puterii otomane. Din punct de vedere cantitativ și calitativ, principalele zone de interes ale acesteia se află în regiunea Asiei Mici. De Europa imperiul se leagă cu adevărat prin cuceririle sale mediteraneene și danubiene. La rândul ei Europa, dincolo de tradiția comerțului cu Levantul, se leagă de Asia prin expedițiile portugheze. În timp ce la Roma, Carol Quintul îl acuza de colaboraționism cu “păgânul” pe Francisc I, în Yemen, un conflict dur se desfășura între portughezi și puterea otomană. Cuceririle maghrebiene ale lui Soliman Magnificului leagă definitiv Europa de Asia, integrând problema otomană între preocupările politicii apusene. Resimțind direct amenințarea comercială a “păgânilor”, Spania lui Filip II își poate exprima demersul “prea catolic” în coordonatele unei scene politice tot mai vaste. În bună măsură, din deceniile trei și patru ale secolului XVI asistăm la o primă globalizare a interesului politic¹⁷.

Dacă Francisc I își găsisese susținerea “în spatele” imperiului lui Carol Quintul, acesta din urmă o caută “în spatele” imperiului lui Soliman Magnificul, în Persia. Zona Iranului de astăzi era de fapt marea amenințare a Istanbulului, sfârșitul vieții (1566) surprinzându-l pe Soliman în plină afacere mesopotamiană, dar nevoit să meargă pe frontul ungar, unde a și murit. Aria de interdependență politică se întinde schematic, și mai puțin organic datorită limitărilor și preocupărilor timpului, de la Tunis la Eufrat. Fronturile otomane sunt fiecare determinate în raport cu câte o lume, Înalta Poartă comportându-se ca un liant între lumi. În aceste condiții în care, judecând segregacionist “continental”, miza asiatică primează în raport cu cea europeană, zona Europei Central-Răsăritene, valoarea ei, nu se relevă ca aparținând prim-planului preocupărilor otomane. Eliminând, cu riscurile inerente, nuanțele regionale și confesionale, ea este pentru Istanbul un Maghreb, un Egipt sau o Asie Mică¹⁸.

Ceea ce face specială zona Europei Centrale pentru Imperiul Otoman este distanța dintre ea și Istanbul, expunerea pe care zona o reprezintă. Totuși, dacă Adrianopole pare să fi fost o capitală de “front”, Istanbulul, “ajutat” de cuceririle secolului XVI, devine un centru adevărat. La nivelul posibilităților, amenințarea europeană este însă cea mai apropiată de capitala imperiului. Astfel Europa Central-Răsăriteană este în același timp o zonă defensivă și o zonă de profit, de exploatare. Înainte de toate însă, pentru Imperiul Otoman, nu există o Europă Central-Răsăriteană, el nu lucrează cu un concept european particular, ci cu o serie de teritorii având destinații politice și economice diferite pentru imperiu. Pentru el, unitatea spațiului în discuție vine dinspre centrul său de control și de la nivelul creștin comun al zonei, nivel având exprimări confesionale distincte¹⁹.

Considerând Istanbulul drept centrul unui cerc imperial, ar trebui să rezulte scăderea constantă a presiunii otomane, directe în primul rând, spre margini. Această scădere există, însă ea se supune poziției geografice ocupate de spațiile de interes, reliefându-se

M. Barker, *Doppeladler und Halbmond. Entscheidungsjahr 1683*, Graz-Wien-Köln, 1982, *passim*; Lucien Bély, *Les relations internationales en Europe (XVIIe-XVIIIe siècles)*, Paris, 1992, *passim*.

¹⁷ Barbara von Palombini, *Bündniswerben abendländischer Mächte um Persien, 1453-1600*, Wiesbaden, 1968, *passim*; S.A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582: A Documentary Study of the First Anglo Ottoman Relations*, London-Oxford, 1977, *passim*; H. Inalcik, *The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans*, în “*Archeion Pontou*” (Athenai), XXXV, 1979, p. 74-110; Fernand Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, volumele I-VI, București, 1986, *passim*; V. Panaite, *Diplomație occidentală, comerț și drept otoman (secolele XV-XVIII)*, București, 2004, *passim*.

¹⁸ Hanna Sohrweide, *Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkung auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert*, în “*Der Islam*” (Leiden), XLI, 1965, p. 95-223; Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/ 1500-1555)*, Berlin, 1983, *passim*; S. Faruqi, *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, London, 1986, *passim*; Michael Hochendlinger, *Die französisch-osmanische “Freundschaft” 1525-1792. Element antihabsburgischer Politik, Gleich-gewichtsinstrument, Prestigeunternehmung – Aufriss eines Problems*, în “*Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*” (Wien), CII, 1994, 1-2, p. 108-164; R. Murphey, *Suleyman I and the Conquest of Hungary: Ottoman Manifest Destiny or a Delayed Reaction to Charles V’s Universalist Vision*, în “*Journal of Early Modern History*” (Leiden), V, 2001, 3, p. 197-221.

¹⁹ A se vedea și Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton, 1986, *passim*; Pál Fodor, *The View of the Turk in Hungary: the Apocalyptic Tradition and the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context*, în *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople. Actes de la Table Ronde de Istanbul, 13-14 avril 1996* (édités par Benjamin Lellouche, Stéphan Yerasimos), Montreal-Paris, 1998, p. 99-131.

astfel adaptabilitatea și forța Istanbulului, elemente care au contribuit la durată imperială a acestuia. Imperiul nu și poate primejdui prezența pontică și adriatică, nu poate să-și dezechilibreze linia danubiană. În durată, generică scăderea a presiunii este doar o nuanță la nivelul căilor de manifestare a presiunii, căile indirecte de manifestare făcându-și loc acolo unde există siguranța necesară, dar și rezistența locală. “Coborând” dinspre Înalta Poartă se observă o serie de indentități și de particularități regionale în planul sistemului imperial. Aplatizarea diferențelor aparține regresului politic de secol XVII și ascensiunii gândirii “puritane” musulmane la nivelul decizional superior. Transformările suferite de expresiile marii mize se resfrâng asupra micro-zonei. Accentul imperial otoman se mută de pe statutul de componentă particulară a unui întreg pe ideea de element constitutiv al unei lumi otomane, nesemnificativ însă în raport cu universul lui Allah²⁰.

III Viziunea imperială și interesul local

Interacțiunea dintre interesele și necesitățile celor implicați în relația dintre generică Europă Central-Răsăriteană și Imperiul Otoman sunt poate cel mai ușor de interpretat, deși și cel mai greu de urmărit. Formula interesului local a apărut din perspectiva imperiului și nu din cea a statului creștin din zonă sau a unității administrative de pe cuprinsul stăpânirii otomane. Această formulă are o justificare în întărirea raportării sudice tradiționale a acestei regiuni, întărirea datorată expansiunii otomane, opuse politicii de *containement* duse Imperiului Bizantin și regresului său²¹.

Raportarea sudică a Europei Central-Răsăritene și aplicarea unei grile otomane asupra ei sunt cele două nivele de precepție istorică și istoriografică a zonei de interes. Din considerente geopolitice cele două nivele se transformă, corespund la două arii de abordare a jumătății răsăritene a continentului. “Frontiera” dintre ele se găsește pe malurile Dunării de Mijloc și de Jos, realități particulare în aceste condiții apărând pe litoralul dalmat și la zona de contact dintre Câmpia Panonă și Slovacia de astăzi. Dacă “Nordul” se raportează, “Sudul” se integrează. Componentele statale ale Europei Central-Răsăritene au un comportament politic diferit față de Înalta Poartă. Boemia este doar “atinsă” de otomani prin politica habsburgică și prin vecinătatea sa cu Regatul Ungariei. Polonia rezolvă diplomatic problema liantului moldav și lituan existent între ea și turci. Transilvania este un intermediar între abordarea polonă și supunerea moldavo-munteană²².

Exceptând în vest Mesopotamiile Panonice, Câmpia Dunării de Mijloc, Crișana și Banatul, iar în est, Dobrogea, Bugeacul și stepa dintre Nistru și Nipru, nu există alte zone, făcând parte din spațiul Europei Central Răsăritene, care să fi intrat efectiv în componența Imperiului Otoman. Sub raportul pierderilor statale impactul otoman asupra acestui spațiu apare drept minimal. Luând însă în considerare și entitățile politice vasale imperiului, expuse depersonalizării statale, întreaga jumătate sudică a Europei Central-Răsăriteană este controlată de Imperiul Otoman. Abia astfel se poate schița influența geopolitică avută de

²⁰ Willim Edward David Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London, 1963, *passim*; Norman Housley, “Pro deo et patria mori”: Sanctified Patriotism in Europe, 1400-1600, în *War and Competition between States* (edited by Philippe Contamine), Cambridge, 2000, p. 221-248; B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York-London, 1982, *passim*; I.M. Kunt, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, 1983, *passim*.

²¹ Bernard Lewis, *Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire*, în “*Studia Islamica*” (Paris), IX, 1958, p. 111-127; J.W. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1591-1611*, Berlin, 1983, *passim*; Wim Blockmans, *Voracious States and Obstructing Cities: An Aspect of State Formation in Preindustrial Europe*, în *Cities and States in Europe, 1000-1800* (edited by Wim Blockmans, Charles Tilly), Amsterdam, 1989, p. 733-755; C. Tilly, *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1990*, Oxford, 1990, *passim*.

²² Vezi și Peter Meienberger, *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629-1643*, Bern-Frankfurt, 1973, *passim*; Ferenc Szakály, *The Hungarian-Croatian Border Defensive System and its Collapse*, în *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary* (edited by János M. Bak, Bela M. Király), New-York, 1982, p. 141-158. R[obin]. A. Butlin, *Geographical Knowledge and the Expansion of the European World after 1400*, în *A Historical Geography of Europe* (edited by R[obin]. A. Butlin, R[obert]. A. Dodgshon), Oxford, 1998, p. 115-139.

puterea turcească în regiune²³.

Vorbim de influență geopolitică, fără să insistăm asupra delicatei probleme a retrogradării culturale și comerciale, deoarece, sub palierul statal, viața continuă ca și înainte, sensibilizată însă de schimbările induse de expansiunea otomană. În ceea ce privește teritoriile controlate direct și administrate conform normelor turcești este sigură influența negativă, per total, a imperiului. Tot în aceste teritorii ascensiunea socială respectă tot mai mult în secolul XVII regulile otomane. Aceste caracteristici ale stăpânirii otomane directe se regăsesc și în “zona de tranzit” dintre Imperiu și Europa Central-Răsăriteană “liberă”, ele fiind mult mai bine reliefate în Țara Românească și Moldova, decât în Transilvania. În mod paradoxal, alte pretenții de suzeranitate, polone și habsburgice, permit Moldovei și Transilvaniei să se distanțeze de sistemul de referință otoman, în măsura în care, interesul Poloniei și al Imperiului Habsburgic, și de asemenea potențialul Transilvaniei și al Moldovei, asigură această distanțare²⁴.

În secolul XV existau în Europa Central-Răsăriteană cinci state: Boemia, Ungaria (împreună cu Regatul Croației), Polonia (împreună cu Ducatul Lituaniei), Țara Românească și Moldova; în limbaj ierarhic apusean erau trei regate și două principate. La ieșirea din secolul XVI, doar unul dintre acestea își păstrează personalitatea de tip statal dincolo de orice discuție, Polonia, apărând în schimb o nouă entitate politică, Principatul Transilvaniei. Procentual este vorba de o schimbare de 80%, o schimbare indusă de Imperiul Otoman, în primul rând, și de Imperiul Habsburgic. Exceptând cazul Boemiei, schimbarea aparține integral Înaltei Porți²⁵.

Polonia își reglementează relațiile cu Imperiul Otoman printr-o *pace perpetuă* (1533), o situație avantajoasă pentru ea, pe care o întreține și prin provocare ocazională de stări conflictuale între Moldova și imperiu, pe care tot ea, Polonia, le mediază, le arbitrează. Abia la sfârșitul secolului XVII se ajunge la conflicte dure și directe cu Istanbulul, anterior nici problemele nordice și răsăritene ale Poloniei nepermițând reale demersuri anti-otomane. Totuși, nici poziția poloneză înspre sud nu se modificase radical în raport cu secolele precedente. Practic, timp de mai bine de un secol, Regatul Poloniei este un partener pentru Poartă, cu ajutorul căruia este menținută stabilitatea sistemului otoman²⁶.

Noua entitate politică a secolului XVI, Principatul Transilvaniei, poate corespunde unei existențe politice garantate de Istanbul, după prăbușirea Regatului Ungariei. Dinspre sud-est spre nord-vest Transilvania apare drept o creație, susținută de otomani și menită să contrabalanseze revendicarea habsburgică. Comparativ cu Țara Românească, mai ales, și cu Moldova, Principatul Transilvaniei are o poziție extrem de avantajoasă în cadrul demersurilor otomane. Dincolo de înțelegerile avute cu Poarta, oscilațiile domnești împing statele extracarpatiche spre condiția de bunuri concesionate de sultan. Rentabilitatea acestei situații pentru Istanbul, alături de poziția lor geopolitică, evită însă transformarea țărilor românești în unități administrate direct de otomani. După tentativa lui Petru Rareș, influxul

²³ Principalele exemple: Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *L'Empire Ottoman et les Pays Roumains 1544-1545: étude et documents*, Paris, 1987, *passim*; Géza Dávid, Pál Fodor, “Az ország ügye mindenek előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544-1545, 1552)*, Budapest, 2005, *passim*; Bruce Mc Gowan, *The Middle Danube “cul-de-sac”*, în *The Ottoman Empire and the World Economy* (edited by Huri İslamoglu İnönü), Cambridge-Paris, 1987, p. 170-177.

²⁴ Orientativ, a se vedea Theodor Holban, *Henri de Valois en Pologne et les Roumains*, în “Bulletin de la Séction Historique de l'Académie Roumaine” (București), XXXIII, 1941-1942, 1, p. 62-130; Florin Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți: observații asupra politicii externe românești*, în “Studii și Materiale de Istorie Medie” (București), VIII, 1975, p. 101-135.

²⁵ Kálmán Benda, *Habsburg Absolutism and the Resistance of the Hungarian Estates in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Orest Subtelny, *The Contractual Principle and the Right of Resistance in the Ukraine and Moldavia in Crown, Church and Estates: Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (edited by Robert A. Kann, T.V. Thomas), London, 1991, p. 123-128, 287-299; Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Vienna, 1987, *passim*.

²⁶ De la acte și acțiuni la ideologie, vezi Ilie Corfuz, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*, [volumul I], *Secolul al XVI-lea*, București, 1979, *passim*; Dariusz Kolodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century). An annotated Edition of “Ahdnames” and Other Documents*, Leiden-Boston-Köln, 2000, *passim*; Wiktor Weintraub, *Renaissance Poland and Antemurale Christianitatis*, “Harvard Ukrainian Studies” (Cambridge, Mass), III-IV, 1979-1980, 2, p. 920-930.

“cruciat” dintre Tisa și Nistru, realizat prin interesele romane și habsburgice din Transilvania, reprezintă, la sfârșitul secolului XVI, singurul moment de dezechilibru real pentru Imperiul Otoman la nordul Dunării²⁷.

Pentru o putere lipsită de orice legătură organică cu spațiul supus, durata impunerii otomane în Europa Central-Răsăriteană este absolut remarcabilă. Explicațiile pentru această situație trebuie să depășească simpla forță politică și militară. În momentul în care sistemul otoman se reduce doar la aceste valori și la exploatarea economică, prăbușirea sa devine inevitabilă. Simplul calcul și tipar geopolitic trebuie să fi avut un conținut uman în măsură să susțină puterea Istanbulului. Trebuie să fi existat avantaje care să fi ușurat considerabil percepția asupra, rămâne, *Turcului*.²⁸

Înainte de mutația, de radicalizarea musulmană și de ofensiva habsburgică, există o reală toleranță socială și confesională, ale cărei limitări și condiționări servesc la atragerea și integrarea în lumea turcă, fără nuanțe. Până la radicalizarea musulmană, pe care nu trebuie să o extrapolăm asupra întregului secol XVI, doar ceea ce amenința direct și evident, sau doar prin asociere, puterea otomană, era eliminat fără menajamente. Din această cauză, dintre confesiunile creștine, singura despre care se poate spune că a fost persecutată în mod consecvent de Imperiul Otoman, este cea catolică. Asocierea ei cu Roma și cu suportul ei cruciat imperial erau barierele care se ridicau în calea catolicismului în aria de influență a Istanbulului. În ceea ce privește confesiunile reformatе, privite dinspre Poartă, ele apar, superficial, drept variante creștine create împotriva dușmanului roman. Relația cu ortodoxia fusese reglementată încă de la căderea Constantinopolului, reacțiile împotriva ei depinzând de sprijinul statal de care ea ar fi putut beneficia pentru legitimarea unei mișcări anti-otomane, de revoltele cu care ea ar fi fost asociată²⁹.

Conținutului tolerant avut de structura geopolitică a Porții i se datorează în bună măsură reușitele otomane dintre Adriatică și Marea Neagră. Valoarea acestei toleranțe oscilează, în receptarea ei, între ideea de constantă politică și cea de concesiune tranzitorie în drumul spre un produs finit. Cert este că, dincolo de mutațiile din cadrul societății turcești, păstrarea diferențelor zonale nu putea fi marea dorință a Imperiului. Însă apelul la toleranță, durata reală a acesteia, pentru asigurarea reușitei, a produsului final otoman, indică o maturitate politică străină de imaginea caricaturală a Istanbulului³⁰.

²⁷ Vezi, de exemplu, și Peter Bartl, “*Marciare verso Constantinopoli*” –Zur Türkenpolitik Klemens’ VIII, în “*Saeculum*” (München), XX, 1969, p. 44-56; P. Fodor, *The Ottomans and their Christians in Hungary*, în *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750* (edited by Eszter Andro, István György Tóth), Budapest, 2001, p. 137-147.

²⁸ Între informația reală și așteptarea “reală”, vezi și Ulrich Andermann, *Geschichtsdeutung und Prophetie. Krisenerfahrung und -bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit*, în *Europa und die Türken in der Renaissance* (herausgegeben von Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann), Tübingen, 2000, p. 29-54.

²⁹ Klaus Jaitner, *Die Hauptinstruktionen Clemens’ VIII. für die Nuntien und Legaten and den europäischen Fürstenhöfen 1592-1605*, volumul I, Tübingen, 1984, *passim*; Stephen Fischer-Galați, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1521-1555*, Cambridge, Mass, 1959, *passim*; Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, London, 1968, *passim*; M. Maxim, *Les relations des Pays Roumains avec l’archevêché d’Ohrid à la lumière de documents turcs inédits*, în “*Revue des Études Sud-Est Européennes*” (Bucarest), XIX, 1981, 4, p. 653-671; Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge, 1983, *passim*; H. Inalcik, *The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans*, în “*Turcica*” (Paris), XXIII, 1991, p. 407-436.

³⁰ Gianluca Masi, *La lettera di Antonio Pandolfi a Piero Machiavelli sulle vicende del principato di Moldavia negli anni 1547-1563 (cod. Pal. 815 della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze)*, în “*Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*”, V-VI, 2004-2005, p. 363-386, Carol Göllner, *Zur Problematik der Kreuzzüge und der Türkenkriege im 16. Jahrhundert*, în “*Revue des Études Sud-Est Européennes*”, XIII, 1975, 1, p. 97-115; *Das Osmanische Reich und Europa, 1683-1790: Konflikt, Entspannung und Austausch* (herausgegeben von Gernot Heitz, Grete Klingenstein), Wien, 1983, *passim*.

DRUMUL OTOMAN

Rezumat

Respectând moștenirea bizantină pe care o preia, formal, Imperiul Otoman nu este direcționat spre, condiționat în mod fundamental de Europa Central-Răsăriteană. Preluând calea Dunării, aproape în paralel cu drumul imperial din Balcani, intră în acest spațiu conceptual, ajungând să domine jumătate din Europa Central-Răsăriteană. Această reușită, “neprevăzută” prin raportarea la principalele zone de interes ale imperiului, se explică prin capacitatea sistemului otoman de a exploata necesitățile regionale. Dominația otomană nu trebuie însă să conducă la exagerarea sau minimalizarea impactului turcesc sau a importanței zonei, ambele aspecte rămânând doar părți dintr-un întreg, adesea nu cele mai importante³¹.

În final, rămâne problema datelor repere. Poate elementul peste care se trece cel mai ușor se află în vestul acestui tablou și nu în sudul său. Este vorba de sfârșitul Ungariei Medievale. Mohács-ul are avantajul simbolic. Politic și istoric însă trebuie, a trebuit așteptată moartea lui János Zápolya (Szapolyai), cucerirea Budei și constituirea Principatului Transilvaniei (1540-1541) pentru a marca schimbarea care, fie numai și prin asocierea cu cumpărarea tronului de către Petru Rareș, s-a repercutat asupra Țărilor Române. Dacă otomanii au fost sau nu marii beneficiari ai acestor evoluții nu este o întrebare retorică³².

³¹ Câteva repertorii și volume de studii: *Lettere di Principi. Litterae Principum ad Papam*, editat József Bessenyei, Roma, 2002, *passim*; C. Göllner, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I-III, Bukarest-Leipzig, Baden-Baden, 1961-1981, *passim*; Mihai Maxim, *Romano-ottomanica. Essays & Documents from the Turkish Archives*, Istanbul, 2001, *passim*; *Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century* (edited by István Zombori), Budapest, 2004, *passim*.

³² F. Szakály, *L'espansione turca in Europa centrale dagli inizi alla fine del secolo XVI*, în *I Turchi, il Mediterraneo e l'Europa* (a cura di Giovanni Motta), Milano, 1998, p. 133-151; datorită caracterului de sinteză avut de acest material, care și-a propus să aducă în atenție unele titluri recent sau încă puțin folosite în spațiul românesc, trimiterile la lucrările cunoscute în limba română au fost reduse la minim.